

GÂNDIREA CRITICĂ CA ȘTIINȚĂ, CA DISCIPLINĂ DE STUDIU ȘI CA EXPERIENȚĂ SPIRITUALĂ

Cătălin STĂNCIULESCU¹

Abstract: *One way of integrating the metacognitive approach to avoiding cognitive and emotional biases suggested by Maynes (2015) and Schraw (1998) into critical thinking teaching and learning activities is illustrated in which the types of biases exemplified are considered specific to domains, such as political thinking and the assessment of global phenomena, rather than general.*

Keywords: *teaching critical thinking, debiasing, metacognitive heuristics, Schraw, Maynes.*

În tradiția „gândirii critice” ca „ideal educațional” (care constă în formarea unei mentalități științifice în abordarea aspectelor variate ale vieții individuale și sociale), dezvoltarea abilităților (având mai ales un caracter tehnic, aplicativ) și dispozițiilor (sau atitudinilor, având în special un caracter moral și psihologic) și cunoașterea (atât a noțiunilor și principiilor specifice gândirii critice cât și a noțiunilor și principiilor ce țin de specificul domeniului particular în care se urmărește dezvoltarea gândirii critice) sunt considerate la fel de importante². Pe lângă noțiunile de logică formală și informală, retorică și comunicare, printre cunoștințele invocate sunt considerate importante și cunoștințele privind modurile posibile în care gândirea este influențată de anumite tendințe spre eroare în activitățile și procesele de luare a deciziilor în privința a ceea ce credem sau facem³. „Gândirea critică”, se afirmă, ar trebui să contribuie la diminuarea sau controlul unor astfel de tendințe.⁴ Sursele acestor cunoștințe privind tendințele spre eroare și modul în care ele funcționează, provin cel mai adesea din psihologie, științele cogniției sau neuroștiințe. Dar provin, de asemenea, din filosofie, antropologie sau alte domenii, cum ar fi studiile privind percepția fenomenelor globale (educație, sărăcie, energie, mediu etc.). Ceea ce par să aibă în comun aceste surse este că explicarea tendințelor spre eroare face apel la anumite predispoziții de gândire

¹ University of Craiova, Romania.

² Hitchcock, 2022.

³ Idem.

⁴ Thagard, 2011.

influențate de emoții și de stări de spirit (mai curând decât doar din lipsa informațiilor), limitarea sau controlul acestora presupunând un fel de terapie sau experiență spirituală care își propune să conducă la dobândirea unor dispoziții, cum ar fi modestia intelectuală⁵ (opusă încrederii excesive în propria evaluare, care este o sursă de erori), optimismul moderat⁶ (opus „pesimismului distopic”) sau pesimismul moderat⁷ (opus „optimismului fără scrupule”). O astfel de perspectivă folosește așa-numitele euristici metacognitive, formule reprezentative pentru diversele strategii de evitare a prejudecăților cognitive - formule succinte, ușor de reținut, cum sunt: „atunci când te confrunți cu posibilitatea de a opta între două alternative, caută o a treia posibilitate”, „încearcă să îți suspenzi judecata”, „o doză sănătoasă de modestie n-ar strica atunci când trebuie să iei decizii importante”.

Din punct de vedere al învățării gândirii critice, familiarizarea elevilor cu prejudecățile cognitive sau tendințele spre eroare, cu modul în care funcționează și chiar cu strategiile de limitare a lor, se spune, nu pare să fie eficientă, în mod special din cauza faptului că nu este luat în considerare contextul în care se pot manifesta prejudecățile și în care ar trebui aplicate strategiile de limitare a lor.⁸ De aceea unele propuneri de integrare, în practica pedagogică destinată dezvoltării gândirii critice, a cunoștințelor referitoare la aceste tendințe au constat în elaborarea unor modalități practice prin care cunoștințele despre prejudecăți, tendințe spre eroare sau moduri înșelătoare de gândire ar putea fi mai bine corelate cu contextul în care sunt folosite.

Acest material își propune să ilustreze materializarea unei astfel de modalități, propusă recent de J. Maynes⁹, pentru unele tendințe sau prejudecăți cognitive care, deși sunt înrudite cu cele prezentate în lucrările de psihologie și științe comportamentale, sunt în același timp specifice unor subiecte, teme și contexte relativ distincte.

Propunerea lui Maynes urmărește dezvoltarea conștientizării de către elevi atât a tendințelor spre eroare studiate și a modului în care acestea funcționează (în particular a strategiilor folosite pentru ca tendințele să fie

⁵ Ballantyne, 2015.

⁶ Rosling, 2018; Duffy, 2019.

⁷ Scruton, 2022.

⁸ Hitchcock, 2022; Maynes, 2015.

⁹ Maynes, 2015; modelul propus de Maynes este adaptat după Schraw, 1998.

evitate), cât și a situației sau contextului în care strategiile asociate euristiciilor metacognitive ar trebui aplicate. Concret, modalitatea conține trei categorii de sugestii sau instrucțiuni asociate următoarelor întrebări referitoare la o strategie: *Cum* este aplicată? *De ce?* și *Când?*. Spre exemplu, în cazul strategiei „ia în considerare varianta [opinie, valoare, decizie etc.] opusă celei propuse”, care poate fi folosită pentru evitarea mai multor prejudecăți cognitive (gândirea retrospectivă sau tendința de a considera că evenimentele din trecut nu s-ar fi petrecut altfel decât s-au petrecut, tendința încrederii excesive în propriile evaluări și prejudecata ancorării sau tendința de formare a unor judecăți și opinii influențate de o informație specifică), răspunsul la prima întrebare ar trebui să fie „o indicație a faptului că elevii ar trebui să se pună în situația cuiva care are o părere opusă sau diferită și să încerce să ofere cele mai bune motive în favoarea ei și să ofere un răspuns satisfăcător pentru interlocutor la întrebarea «de ce crede acea persoană ceea ce crede?»”; răspunsul la a doua întrebare, pe de altă parte, ar putea să fie că „a ține seama de ideea opusă este o dovadă a unei virtuți intelectuale și a încercării de a comunica cu persoanele cu idei și opinii diferite”; în fine, răspunsul la a treia întrebare (când?) ar fi: „când este vorba de probleme importante care implică valori sau consecințe importante pentru cei implicați și/sau când este vorba de probleme în legătură cu care există un dezacord semnificativ”¹⁰.

Lista de mai jos prezintă, ilustrativ, câteva euristici metacognitive și strategiile corespunzătoare în forma modelului propus de Maynes:

1. „evaluează cazul cel mai rău!”; „calculează costul eșecului!” ;

Tendința: de a lua în considerare și a opta pentru cazul cel mai favorabil într-o situație dată; *Cum?* Prin identificarea cazului cel mai rău pentru problema dată pentru a cărei soluție a fost prezentat un „cel mai bun caz”, oferire de motive și dovezi pentru care cazul identificat este cel mai rău caz în situația dată; identificarea și evaluarea consecințelor negative în cazul eșecului; *De ce?* Pentru a fi o persoană responsabilă, care își „asumă riscuri cu conștiința deplină a ceea ce urmează să se întâmple dacă riscurile nu sunt recompensate”¹¹; *Când?* Atunci când, „în condiții de incertitudine”, este imaginată o soluție ideală, „cel mai bun caz” sau „rezultat”, și se presupune că nu „trebuie luate în considerare și alte rezultate” sau cazuri.

¹⁰ Maynes, 2015, p. 196.

¹¹ Scruton, 2022, p. 27.

2. „adoptă o soluție pentru o problemă numai atunci când ea este rezultatul unui dialog și al unei negocieri”;

Tendință: de a imagina o soluție imposibilă pentru o problemă dată; *Cum?* Prin încercarea de a arăta că soluția este practic „imună la infirmare”, că nu pot fi imaginate situații pentru care soluția nu este viabilă; *De ce?* Cu scopul adoptării unei atitudini mai realiste; *Când?* Atunci când problema este importantă, există atitudini conflictuale iar soluția pare să fie irealizabilă.

3. „fii rezervat față de ideea că libertatea este o stare naturală”;

Tendința: (în gândirea politică, cel mai frecvent) de a crede că „libertatea este un dar natural”¹² (că „oamenii se nasc liberi”); *Cum?* Prin încercarea de a formula argumente care să susțină ideea că „instituțiile, legile, cumpătarea și disciplina morală sunt o parte a libertății, și nu dușmanul ei, iar debarasarea de ele conduce rapid la anularea ei”¹³; că „legile, obiceiurile, instituțiile și constrângerile convenționale fac parte din natura libertății”¹⁴; *De ce?* Pentru a limita încercarea de a-i învinovăți pe ceilalți în cazul unui eșec, și deci cu scopul cultivării responsabilității: „Întrucât *trebuie* să fie adevărat că toți...” ne naștem liberi, „orice semn că libertatea și autonomia lipsesc indică vina celorlalți”¹⁵; *Când?* Atunci când este în discuție opoziția dintre libertate „ca stare naturală, care nu are nevoie decât de eliminarea instituțiilor, a structurilor și a ierarhiilor pentru a se înfăptui” și libertate ca rezultat al socializării;

4. fii rezervat în privința oricărei propuneri privind un plan comun și o autoritate unică;

Tendință: (în special în gândirea politică) de a crede că pentru realizarea scopurilor comune este nevoie de „un plan comun și sub conducerea unei autorități unice”¹⁶; *Cum?* verifică, atunci când este propus un astfel de plan, dacă „există apeluri la consultare populară și la dezbatere publică”, dacă există mijloace de revizuire a deciziilor; *De ce?* Pentru că orice decizie în privința adoptării unui plan care privește mai multe persoane trebuie luată în urma unei analize și evaluări detaliate și trebuie să fie rezultatul un

¹² Sau „sofismul că ne naștem liberi”; *ibidem*, p. 57.

¹³ *Ibidem*, p. 48.

¹⁴ *Ibidem*, p. 57.

¹⁵ *Ibidem*, p. 64.

¹⁶ Sau „sofismul planificării”, *ibidem*, p. 99.

acord bazat pe consens liber din partea celor implicați; *Când?* Atunci când sunt în joc scopuri comune importante.

5. nu fii cu orice preț loial prezentului („spiritului vremii”);

Tendință: de a considera că „acțiunile libere ale indivizilor sunt consecințe necesare ale timpului în care trăiesc”¹⁷; *Cum?* Acordând și trecutului, ca sursă de soluții posibile în cazul unei probleme, o importanță la fel de mare ca și prezentului sau viitorului; *De ce?* Pentru că este posibil ca, în situația contrară, subiecte importante din trecut sau soluții care au fost adoptate în trecut tind să nu fie luate în considerare; iar a lua în considerare astfel de soluții este o posibilitate care nu ar trebui evitată pentru o gândire eficientă; *Când?* Atunci când există și se manifestă intens o intenție de respingere sau cel puțin un fel de indiferență față de valori sau soluții din trecut în numele exclusiv al valorilor sau soluțiilor curente.

6. „nu toate lucrurile bune se agregă”¹⁸;

Tendință: de a crede că mai multe scopuri dezirabile urmărite împreună vor avea un rezultat cel puțin la fel de bun ca fiecare dintre scopurile urmărite¹⁹; *Cum?* Prin încercarea de a analiza și a înțelege relațiile dintre lucrurile dorite, a modului „în care un scop se răsfrânge asupra celuilalt”²⁰; de a analiza fiecare lucru în contextul în care este definit și de a nu-l „transfera într-o lume imaginară”²¹; *De ce?* Pentru a evita situații în care „rezultatul va include... scopuri ce un pot fi atinse împreună”; *Când?* Când sunt propuse și par sau sunt prezentate ca realizabile mai multe scopuri ușor de acceptat și de urmărit.

7. „lumea nu este împărțită în două”²²;

Tendință: de „a împărți lucrurile în două categorii distincte și de cele mai multe ori în contradicție, cu un decalaj imaginar... între ele”²³; *Cum?* Prin încercarea de a găsi o majoritate de cazuri între extreme, după ce a fost

¹⁷ Sau „sofismul spiritului în mișcare”, Scruton, 2022, p. 12.

¹⁸ Ibidem, p. 157.

¹⁹ Sau „sofismul agregării”, ibidem, pp. 152-153.

²⁰ Ibidem, p. 157.

²¹ Ibidem, p. 153.

²² Rosling, 2018, p. 33.

²³ Ibidem, p. 27; sau „instinctul decalajului”.

recunoscută o descriere care prezintă un decalaj; prin încercarea de a înlocui o diviziune printr-o succesiune, o diferență prin convergența, un conflict prin înțelegere²⁴; *De ce?* Cu scopul evitării sau cel puțin al diminuării posibilității de ne confrunța cu „date fundamental distorsionate”²⁵; *Când?* Atunci când o situație importantă, a cărei importanță poate fi justificată, este descrisă într-o formă dihotomică.

8. „așteaptă-te la vești proaste!”;

Tendință: de a „observa mai mult răul decât binele”²⁶; *Cum?* Prin „exersarea distincției dintre o stare (de ex. rea) și o direcție de schimbare (ex. mai bine)”; încercarea de identifica, în cadrul schimbărilor, aspectele negative împreună cu aspectele care indică o evoluție pozitivă; conștientizarea faptului că informațiile negative depășesc cu mult informațiile pozitive referitoare la un eveniment; limitarea sensibilității față de informațiile negative; evitarea poveștilor pozitive despre trecut; *De ce?* Pentru a evalua cât mai realist (pornind de la date), și eficient (eliminând aspectele deformatoare) informațiile; *Când?* Atunci când este importantă evaluarea informațiilor, de exemplu în cazul luării unor decizii, și când există motive pentru a crede că informațiile negative pot avea o influență considerabilă asupra acestora.

9. „lucrurile nu evoluează doar în linie dreaptă!”;

Tendință: de a considera că evoluția fenomenelor este una de creștere constantă²⁷; *Cum?* Căutând dovezi și date care să scadă credibilitatea ideii că schimbarea unui fenomen are loc în linie dreaptă, mai curând decât altfel („în formă de S, de topogan, de curbă, de cocoasă sau de linii dublate”); *De ce?* Pentru că este importantă înțelegerea formei prin care poate fi reprezentată evoluția unui fenomen pentru a înțelege fenomenul și a evalua informațiile despre el; *Când?* Când evoluția unui fenomen este prezentată astfel încât ea poate fi asociată, implicit sau explicit, cu o reprezentare în forma unei linii drepte; și când stabilirea formei evoluției fenomenului este importantă.

²⁴ Ibidem, p. 53.

²⁵ Ibidem, p. 53.

²⁶ Sau „instinctul negativității”; ibidem, p. 64.

²⁷ Sau „instinctul liniei drepte”; ibidem, p. 122.

10. „lucrurile înfricoșătoare nu sunt cele mai riscante”;

Tendință: de a „acorda atenție pericolelor puțin probabile de care ne este cel mai mult frică și de a neglija pericolele cu adevărat riscante”²⁸; *Cum?* Prin evaluarea ratelor evenimentelor care par înfricoșătoare; de exemplu, prin luare în considerare a faptului că „riscul pe care îl presupune un pericol nu depinde de cât de mult ne înfricoșează, ci de combinația dintre cât de periculos este și de cât de mult suntem expuși la acest pericol”; mai general, prin a face distincția între „înfricoșător”, care „implică o percepție a riscului”, pe de o parte, și „periculos”, care „implică un risc real”; *De ce?* Pentru că este importantă evaluarea cu acuratețe a informațiilor și limitarea influenței emoțiilor asupra percepției informațiilor; în particular, este importantă evaluarea riscului de producere a unor evenimente nedorite; *Când?* Când există pericolul de a acorda mai multă atenție lucrurilor înfricoșătoare decât celor care periculoase.

În această formă, euristicele metacognitive și strategiile corespunzătoare oferă un cadru practic sistematic, ușor de reținut și de aplicat, care orientează activitățile elevilor și poate contribui la consolidarea abilităților corespunzătoare fiecărei strategii, iar în cadrul fiecărei strategii, a abilităților corespunzătoare fiecărei secțiuni (aplicării strategiei, explicării modului în care funcționează și recunoașterii sau stabilirii contextului în care este necesară aplicarea ei). Activitățile se poate desfășura inițial folosind exemple din literatura din care au fost extrase prejudecățile și strategiile, în special activitățile prin care se urmărește dezvoltarea abilităților implicate în identificarea sau stabilirea contextului în care este aplicată o strategie, iar apoi prin selectarea de către elevi a unor exemple fie dintr-o listă predefinită, fie din surse alese de ei.

De asemenea, poate fi utilă cunoașterea de către elevi a cadrului teoretic sau narativ din care sunt extrase strategiile, care oferă justificări ale modurilor potențial eronate de gândire și percepție. Unele descrieri, rezumative, sintetice ale acestui cadru pot fi generale, privind natura abordării prejudecăților cognitive în psihologie și științele comportamentale²⁹. Altele pot avea un caracter mai specific, tematic, așa

²⁸ Sau „instinctul fricii”; Rosling, 2018, p. 147.

²⁹ Următorul poate fi un exemplu de descriere generală (numită de autor „imaginea psihologică”, pe fondul căreia sunt înțelese mai bine tendințele spre eroare în general): „Știm că oamenii sunt motivați să caute plăcerea și să evite durerea. Ei dau o mare importanță propriilor dorințe și nevoi. Se adăpostesc de

cum este cazul pentru euristicile 1-6 din lista de mai sus (care se referă la tendințe de gândire ce pot fi reprezentative pentru gândirea socială și politică)³⁰ și 7-10 (care sunt caracteristice unor tendințe ce caracterizează percepția unor fenomene globale sau a „imaginii lumii”)³¹. Utilitatea acestor prezentări rezumative constă în obținerea unei relații mai coerente

realitate prin diverse mecanisme de apărare psihologică. Oamenii văd uneori problemele prin lentila ideologiei și poziției lor sociale. Și sunt capabili de (auto)amăgire în ceea ce privește influența factorilor neraționali asupra judecăților lor. Aceste tipuri de gânduri fac obiectul teoriilor noastre abstracte. Teoriile noastre ne spun când motivele, nevoile, așteptările și contextul invită la părtinire, permițându-ne să considerăm comportamentul altora ca indicând prezența sau riscul de părtinire. Aceste teorii sunt linii directoare aproximative. De fapt, ei sunt ghizi imperfecti” (Ballantyne, 2015, p. 152).

³⁰ Următorul paragraf oferă o astfel de justificare: „Contrastul... între două tipuri de raționament – unul pregătit pentru neprevăzut, celălalt căutând acordul și compromisul – reflectă o dualitate fundamentală a condiției umane. Oamenii se pot uni sub un lider pentru a urmări un țel, mizând pe o împărțire corectă a prăzii; sau pot coopera, pot negocia și pot face compromisuri, conturând un spațiu public în care țelurile se diversifică, se produc bunuri și apar relații libere. Într-o lume a poruncilor și a planurilor, viața nu are cine știe ce valoare, ca în vreme de război sau în acea căutare primitivă de noi teritorii. Într-o lume a cooperării și a compromisurilor, viața este prețioasă: este totul pentru fiecare dintre noi, așa că negociem pentru a proteja. Ambele stări de spirit ne sunt necesare.” Tendința de alege cazul care pare cel mai bun, de a adopta o soluție în lipsa dialogului și negocierii, de a crede că ne naștem liberi, de a fi de acord cu un plan comun și o autoritate unică, de a crede că mai multe scopuri bune pot fi urmărite și realizate împreună doar pentru că sunt bune „se produc nu pentru că gândirea pe care o exemplifică este absurdă, ci că pentru că presupun punerea în practică, pe timp de pace și de cooperare socială, a unei atitudini specifice războiului” (Scruton, 2018, pp. 220-221).

³¹ Cum este, spre exemplu, paragraful: „Creierul uman este produsul unei evoluții de milioane de ani și suntem înzestrați cu instincte care ne-au ajutat strămoșii să supraviețuiască în grupuri mici de vânători și culegători. Creierul nostru trage repede concluzii, fără să se gândească prea mult, pentru că odinioară asta ne ajuta să evităm pericole imediate. Suntem interesați de bârfe și de povești cu suspans, pentru că acum mulți ani ele erau singurele surse de informații utile și de noutate... Avem multe instincte care obișnuiau să fie utile acum mii de ani. Dar acum trăim într-o lume foarte diferită... tendința de a trage rapid concluzii și înclinația noastră spre dramă – instinctele noastre dramatice – cauzează interpretări greșite și o viziune catastrofică asupra lumii” (Rosling, 2018, p. 27).

între obiectivul general al „terapii” în fiecare caz - de evitare a unui optimism exagerat când este vorba de opțiunile politice, respectiv de evitare a unui atitudini dramatice în cazul evaluării fenomenelor globale - și obiectivele specifice exprimate de euristicile metacognitive și la care ar trebui să conducă aplicarea strategiilor.

BIBLIOGRAFIE

- BALLANTYNE, N., *Knowing our limits*, Oxford University Press, 2019.
- BALLANTYNE, N., "Debunking biased thinkers (including ourselves)", *Journal of the American Philosophical Association*, 2015, pp. 141-162.
- DUFFY, B., *Pricolele percepției. De ce ne înșelăm în aproape toate privințele*, traducere din engleză de Cosmin Maricari, București, Publica, 2019.
- ENNIS, R.H., "Critical Thinking: A Streamlined Conception", Davies, M., & Barnett, R., *The Palgrave Handbook of Critical Thinking in Higher Education*, New York: Palgrave Macmillan, 2015, pp. 31-46.
- GRANT, A., *Think Again. The Power of Knowing What You Don't Know*, New York: Viking, 2021.
- HITCHCOCK, David, "Critical Thinking", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/critical-thinking/>.
- MCINTYRE, L., *Cum să discuți cu un negaționist al științei: de ce cred unii că Pământul e plat și alte teorii ale conspirației*, trad. din engleză și note de Iulian Comănescu, București: Humanitas, 2021.
- MAYNES, J., "Critical Thinking and Cognitive Bias", *Informal Logic*, Vol. 35, No. 2 (2015), pp. 183-203.
- ROSLING, H., Ola Rosling, Anna Rosling Rönnlund, *Factfulness. Zece motive pentru care interpretăm greșit lumea și de ce lucrurile stau mai bine decât crezi*, trducere din engleză de Dana Gheorghe, București, Publica, 2018.
- SCHRAW, G., "Promoting general metacognitive awareness", *Instructional Science*, 26, pp. 113-125.
- SCRUTON, R., *Foloasele pesimismului și pericolul falsei speranțe*, traducere din engleză de Andreea Eșanu, București, Humanitas, 2010.
- SIBONY, O., *Ești pe punctul de a face o greșeală teribilă. Cum ne deformează deciziile iluziile cognitive și ce putem face pentru a le combate*, trad. Dan Crăciun, București: Vellant, 2021.
- SIEGEL, H., "Critical Thinking," *International Encyclopedia of Education*, 2010, vol. 6, pp. 141-145.
- THAGARD, P., "Critical Thinking and Informal Logic: Neuropsychological Perspectives", *Informal Logic*, Vol. 31, No. 3 (2011), pp. 152-170.